

Наталія Кінд-Войтюк –
доцент кафедри нової та новітньої
історії України Східноєвропейського
національного університету імені Лесі Українки

Дослідження історії та пам'яток Волинського воєводства науковими товариствами Другої Речі Посполитої у 1921–1939 рр.

Висвітлюється діяльність Волинського товариства краєзнавців і охорони пам'яток старовини та Волинського товариства друзів наук щодо виявлення, вивчення і збереження історико-культурних пам'яток Волині у міжвоєнний період.

Ключові слова: наукові товариства, історична пам'ятка, археологія, історико-краєзнавчі дослідження, видавнича діяльність.

Постановка наукової проблеми та її значення. Для сучасної української історичної науки помітне зростання інтересу до ґрунтовного краєзнавчого дослідження регіонів та населених пунктів України, у тому числі Волині, показ внеску наукових та громадських закладів у вивчення їх минувшини та збереження місцевих пам'яток. Таке звернення до історичних коренів українського народу, відновлення призабутих вікових традицій і духовних цінностей сприяють відродженню його національної самосвідомості.

Вагому роль у вивченні минулого Західної Волині, збереженні її культурної спадщини відіграли наукові товариства, що працювали тут упродовж міжвоєнного періоду. Але їх діяльність ще не знайшла достатнього висвітлення.

Аналіз останніх публікацій із цієї проблеми. Доробок дослідників зазначеної проблематики обмежується публікаціями Л. Потапчука, В. П'ясецького, І. Ковальчика [14; 15; 20]. У них визначаються напрями діяльності товариств, характеризуються основні видання, які з'явилися завдяки зусиллям цих установ, подаються матеріали про пошук, вивчення, збереження й оприлюднення історії та старожитностей регіону.

Мета статті – охарактеризувати внесок наукових товариств Волинського воєводства Другої Речі Посполитої у вивчення історії регіону, виявлення та збереження його пам'яток.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Згідно з умовами Ризького мирного договору (18 березня 1921 р.) і рішенням Ради послів Антанти (15 березня 1923 р.) такі етнічні українські землі як Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина, Підляшшя, Лемківщина та Східна Галичина відійшли до складу Другої Речі Посполитої. Перед цією державою постала проблема швидкої колонізації, полонізації та інтеграції українських земель, у тому числі Західної Волині, до свого складу. Зняряддям такої політики мало стати і місцеве краєзнавство. Досліджуючи історію Волині, її старожитності у «потрібному» політичному руслі, проводячи пам'яткознавчу та пам'яткоохоронну роботу, можна було швидше асимілювати волинські землі, довести твердження про їх нібито споконвічну польськість.

Найактивнішими дослідниками історії й пам'яток Волині стали Волинське товариство краєзнавців і охорони пам'яток старовини (відділення Польського краєзнавчого товариства) та Волинське товариство друзів наук.

Ідею заснування на Волині Товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини висунув З. Морвіц і ще в 1921 р. Однак з'явилося воно тут лише у 1927 р. і розпочало діяльність у Луцьку під керівництвом інженера Ф. Ксенжопольського. Рішенням волинського воєводи від 17 грудня 1927 р. Товариство включено до реєстру товариств і союзів Волинського воєводства за номером 581. Представляв Товариство його президент. Юридичні акти, зобов'язання, листи від імені Товариства підписували тільки його президент і секретар [6, арк. 12].

У 1933 р. Товариство увійшло до складу Польського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками минулого, яке діяло з 1906 р. у Варшаві, а на початку 1930-х рр. стало фактично загальнопольською організацією у справі охорони культурної спадщини. У Польське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками минулого до 1933 року влились аналогічні осередки Кракова, Познані, Катовіце, Львова та інших міст тодішньої Польщі.

У різні роки Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини налічувало 200–300 членів. Так, у 1931 р. його членами були 285 осіб [2, арк. 5]. Члени Товариства об'єднувались у секції: краєзнавчу, музейну, природоохоронну, туристичну та ін. Секції створювалися за рішенням воєводської ради Товариства, дотримувались приписів його статуту, подавали воєводській раді інформацію про кількість власних членів, здавали річні звіти [7, арк. 9].

Діяльність Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини, як згодом і Волинського товариства приятелів наук, поширювалася на Волинське воєводство. Відділення (осередки) Товариства працювали у таких містах, як Острог, Рівне, Володимир-Волинський, Дубно, Сарни, Костопіль, Ковель та ін. При відділеннях Товариства на основі статуту і під керівництвом одного з членів місцевого правління функціонували молодіжні осередки [6, арк. 9].

Для підтримання тісних зв'язків з усіма своїми осередками Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини проводило щорічні й щопіврічні з'їзди делегатів цих осередків. З'їзд делегатів Товариства ухвалював програму діяльності, приймав і затверджував звіти воєводської ради з діяльності Товариства за минулий рік, затверджував річний бюджет, контролював діяльність відділів і секцій Товариства, мав право розпуску Товариства в разі необхідності, за поданням воєводської ради приймав у почесні члени [6, арк. 10]. Наприклад, один з таких з'їздів відбувся 20 листопада 1932 р. На ньому вирішувались такі питання, як розробка програми діяльності Товариства на найближчий час; обрання воєводської ради Товариства, пропаганда туризму і краєзнавчої діяльності через видання листівок, пугівників; друк популяризаторських статей у пресі.

Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини ставило перед собою завдання нагромадження й опрацювання наукових матеріалів, присвячених вивченню Волинського воєводства, популяризації відомостей про Волинь, пробудження зацікавленості для її відвідування, охорони природи і краєвидів, захисту від ушкоджень і знищення будь-якого виду пам'яток, їх наукове обстеження.

Для реалізації цих завдань Товариство проводило інвентаризацію і фотографування історичних пам'яток, за згодою їх власників знімало з них плани, шляхом купівлі, дарування, заповіту нагромаджувало пам'ятки для утримання власного музею, охороняло давні споруди і пам'ятники, які мали історичне, археологічне чи мистецьке значення. Товариство організовувало краєзнавчі виставки, експедиції й екскурсії для своїх членів і громадськості, проводило популярні лекції про Волинь, засновувало бібліотеки, видавало власний часопис, публікувало у пресі звіти про свою діяльність і статті про охорону старовини, засновувало туристичні бази, утримувало інформаційні бюро, співпрацювало з іншими польськими та закордонними товариствами, близькими за діяльністю, та ін. [6, арк. 7–8].

Волинське товариство друзів наук з'явилося у 1935 р. Його заснували відомий польський історик, редактор краєзнавчого часопису «Rocznik Wołyński» («Волинський щорічник»), президент Союзу вчителів Польщі в Рівному Я. Гоффман і віце-воєвода Ю. Слешинський. На основі рішення волинського воєводи від 2 січня 1935 р. його внесено до реєстру товариств Волинського воєводства у місті Луцьку за № 59 [18, s. 42]. До керівного складу увійшли Я. Гоффман, Ю. Слешинський, професор Луцької гімназії О. Яворчак, депутат польського парламенту Ю. Понятовський, викладач Кременецького ліцею З. Опольський, доктор Ю. Нець, краєзнавець Й. Чалович із Рівного. Товариство, його бібліотека і музей розташовувалися в Луцьку по вул. Сенкевича, 31 [18, s. 43].

Керівними органами Товариства приятелів наук виступали загальні збори, правління (уряд), наукова рада, ревізійна комісія. Зокрема, дорадчим органом була наукова рада, до якої входили всі дійсні члени Товариства. Вона займалась укладанням річного плану діяльності, створенням комісій і наукових закладів, публікацією наукових статей у періодиці, розглядала квартальні звіти комісій, представляла кандидатів на посаду керівників секцій, висувала кандидатів у заслужені й дійсні члени Товариства тощо [12, арк. 14]. Рада збиралась чотири рази на рік [19, s. 37]. До її складу, окрім 22

поляків, входили два українці – професор Празького університету В. Дьяконенко та ректор Політехнічного інституту в Подебрадах С. Тимошенко [13].

Волинське товариство приятелів наук мало діяти як організація з координації роботи існуючих у Волинському воєводстві наукових установ [13]. Товариство мало чітку пропольську орієнтацію. Це відверто демонструвала січнева установча відозва 1935 р., де зазначалося, що Волинська земля споконвіку належить Речі Посполитій. Для підкріплення цієї тези Товариство ставило перед собою такі завдання: 1) популяризувати на Волині історико-краєзнавчі та пам'яткознавчі дослідження; 2) опрацьовувати невідомі архівні зібрання; 3) організовувати видавничу діяльність; 4) проводити наукові засідання; 5) збирати матеріали для польських музеїв; 6) здійснювати наукову підтримку дослідників.

Волинське товариство друзів наук налічувало приблизно 100 членів. 23 лютого 1935 р. на засіданні наукової ради, де були присутні Я. Гоффман, Ю. Слешинський, А. Яворчак, Й. Чалович, Л. Кисіль, Ф. Мончак, З. Опольський, К. Пшемиський та деякі інші її члени, діяльність Товариства вирішили проводити у чотирьох комісіях: природничій (географія, геологія, біологія, ґрунтознавство), гуманістичній (включала в себе історію, філологію, етнографію, мистецтво, психологію, педагогіку та інші науки), господарчій (економіка, землеробство), музейно-бібліотечній [12, арк. 12].

Музейно-бібліотечна комісія Товариства, якою керував адвокат Я. Ліщинський, здійснювала опіку над Волинським музеєм і бібліотекою. Вона поділялась на дві секції: музейну та бібліотечну [12, арк. 13]. Бібліотекою товариства завідував доктор Ю. Нець. Вона складалася з власних зібрань і депозитів. Із власних зібрань належить відмітити 57 дипломів (грамот): три – з XVI століття, вісім – з XVII століття, 25 – з XVIII століття, 21 – з XIX століття. Найстаріший диплом датувався 1536 роком. Крім цього, у бібліотеці містилось 1000 рукописів, 155 карт, 546 часописів і 21 735 книг. У 1937 р. книгозбір налічував 27 000 примірників. Волинське товариство приятелів наук постійно закуповувало для бібліотеки книги і періодики. Так, у 1939 р. на ці потреби воно витратило тисячу злотих [17, s. 258].

Діяльність Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук була вигідна Другій Речі Посполитій. По-перше, ними у краї проводилися дослідження у різних галузях науки, що давало широке підґрунтя для розвитку культури польської та української спільнот, звичайно, при утвердженні провідної ролі польського чинника. По-друге, досліджуючи край, товариства шукали матеріал, який би доводив нібито одвічну територіальну й етнічну приналежність Волині до Польщі. По-третє, ці товариства, формуючи польську науку і роблячи ставку на молодь, виховували відданих державі громадян.

Аналізуючи архівні дані, матеріали міжвоєнних часописів, інші джерела, можна бачити, що діяльність Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства друзів наук зосереджувалася на таких провідних напрямках: 1) пошук і збір історичних (археологічних, етнографічних, археографічних тощо) пам'яток, їх вивчення, систематизація й опис; 2) охорона предметів старовини; 3) популяризація історії й старожитностей через туристичну діяльність, організація краєзнавчих виставок.

Помітними науковими здобутками ознаменувалися, зокрема, археологічні розвідки обох товариств. Так, 13 листопада 1928 р. експедиція Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини на чолі з Я. Сушинським виявила за 6 кілометрів від Луцька у напрямку Ковельського шосе рештки мамонта. Подібну знахідку виявлено під час досліджень у селі Гірники Дубенського повіту [1, арк. 3]. 1931 року в селі Залісці Кременецького повіту знайдено гончарні вироби [3, арк. 6], у Горохівському повіті – давньоруські горщики, піч-рудницю, де перетоплювали руду і бронзу [18, s. 1].

Значні археологічні роботи проводились і в околицях Луцька. Так, протягом 1934–1936 рр. польські краєзнавці Я. Фітцке та З. Леський, які працювали від імені двох згаданих товариств, досліджували городище у селі Городок. Ця пам'ятка була поселенням культури лінійно-стрічкової кераміки. Перебування племен цієї культури на території Волині датувалося дослідниками другою половиною V – початком IV ст. до н. е. Ці ж учені виявили в селі Коршів (сучасного Луцького району) багатощарове поселення неолітичного часу стрижівської і тшинецько-комарівської культур.

Під керівництвом Я. Фітцке у 1937 р. проведено системне дослідження могильника стрижівської культури у містечку Торчин: відкрито 19 первісних поховань цієї культури, що дало

змогу одержати вагомий археологічний матеріал. У звіті гуманістичної комісії Волинського товариства приятелів наук про її діяльність упродовж 1935–1937 рр. зазначалося, що інвентар цього могильника представлений керамікою, крем'яними ножами, серпами, наконечниками списів і стріл, кістяними проколками, мідними кільцями, амулетами з ікла кабана [9, арк. 7]. На підставі таких археологічних знахідок, як керамічний посуд, кістяні й металеві прикраси вдалося виділити два археологічні періоди цієї культури: епохи пізнього енеоліту та епохи ранньої бронзи. Торчинський некрополь належав до однієї з головних стоянок стрижівської культури.

У тому ж році Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинське товариство приятелів наук проводили розкопки і в Кременецькому, Костопільському та Ровенському повітах. Об'єктами дослідження вчених стали кургани. Найцікавішим виявився курган у селі Буглів Кременецького повіту. В ньому містилося поховання жінки у незвичній формі (голова відірвана від тулуба). Начиння могили представлене глиняним кубком і двома срібними перстенцями [22, с. 226–227]. Археологічні розкопки у Костопільському повіті довели, що реліквії, знайдені тут – рубила, відщепи, рогові сопілки, кістяні шила, – репрезентували добу палеоліту. У селі Забороль Ровенського повіту археологи виявили стоянки пшеворської культури. На території Волині їхні пам'ятки з'явилися в I ст. до н. е. внаслідок переселення частини пшеворських племен з північно-східної Польщі у басейни рік Західний Буг, Стир, Горинь, Стохід. Знахідками дослідників став глиняний посуд (уламки горщиків, мисок, кухлів), а також залізні наконечники списів, жіночі прикраси, пряжки (фібули) та інші речі повсякденного вжитку.

Досліджуючи споріднені археологічні культури – стрижівську, тшинецько-комарівську, пшеворську та ін. – члени волинських науково-громадських товариств доводили етнічну спільність польського й українського народів, їх історії, культури. Вони відштовхувалися від того, що під археологічною культурою розумілася сукупність пам'яток, які мають спільні риси, наявні на якійсь цілісній території, належать до одного часу й пов'язуються з конкретним етносом-народом. Члени товариств стверджували, що певній археологічній культурі відповідає певний етнос. Через вивчення типів жител, прикрас, поховального обряду, форм та орнаменту глиняного посуду, звичаїв робився висновок про спільні етнографічні риси польських і українських племен, що опосередковано слугувало польській стороні вагомим аргументом для обґрунтування «правильності» входження Західної Волині до складу Польщі.

Щодо етнографічних досліджень, то збиранням відповідного матеріалу особливо плідно займалося Волинське товариство друзів наук, зокрема, члени Товариства доктор О. Яворчак і Г. Мушинський [21, 168]. О. Яворчак вивчав проблеми польського осадництва у Любомльському повіті, цікавився такими національними меншинами як караїми та цигани, які проживали на Волині. Етнографічні й демографічні дослідження волинських караїмів проводив й О. Марткович. Я. Гоффман описував звичай випікання хліба у місті Горохові, селах Жабокрин та Бринів Дубенського повіту. Краєзнавці зібрали велику кількість світлин, близько 200 з яких зображали зразки одягу, їжі, особливості бджільництва, рибальства, стародавні споруди [14].

Різносторонній характер мала археографічна діяльність цих товариств. Їх члени інвентаризували волинські архіви та приватні збірки, проводили в архівах пошук матеріалів з історії Волині, налагоджували співпрацю з архівними закладами Другої Речі Посполитої [9, арк. 1]. Так, у 1935 р. вони провели архівні пошуки у церквах сіл Баєва та Несвіч Луцького повіту, римокатолицькому костелі у селі Тайкури Здолбунівського повіту, прийняли на опрацювання документи Дубенського міського архіву та архіву князів Острозьких з музею Острога. Здійснено поїздки до Кременця, Почаєва та Вишневеця. У 1936–1937 рр. Волинське товариство приятелів наук інвентаризувало приватні документи родини Гротовських, архівні матеріали Ковельської державної гімназії, ознайомилось зі станом залишків архіву Ходкевичів у Млинові, переглянуло архіви Хрестовоздвиженського братства у Луцьку, церкви в Дубровиці Сарненського повіту, римокатолицького костелу Турійська Володимирського повіту, костелу в Радехові Любомльського повіту [4, арк. 2].

Одним із напрямів історико-краєзнавчої та пам'яткознавчої діяльності Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук і водночас вагомим їх засобом утвердження польської культури на Волині можна вважати туристично-краєзнавчу роботу. Вона здійснювалася шляхом організації відповідних маршрутів, проведення краєзнавчих

Історичні студії

екскурсій, підготовки екскурсодів, керівництва чи здійснення опіки над діяльністю громадських – особливо молодіжних – краєзнавчих осередків тощо. Метою цих заходів було, зокрема, виховання населення, насамперед молоді, у дусі твердження про Західну Волинь як складову Польщі, заклик вивчати регіон в історичному закономірному зв'язку з минулим Другої Речі Посполитої.

Уже 29 червня – 1 липня 1928 р. Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини організувало екскурсію до Кременця і Почаєва для учнів Луцької гімназії. У 1929 р. відбулася екскурсія з Волині до Польщі. Особливо плідним щодо екскурсій виявився 1931 р. Не тільки до Острога, Ковеля, Мізоча – міст Волинського воєводства, а також до Тернополя – центру Тернопільського воєводства – було проведено 12 екскурсій, більшість учасників якої складала молодь [4, арк. 3]. 20 березня і 10 квітня 1932 р. Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини організувало для учнів краєзнавчі екскурсії по Луцьку під керівництвом члена Товариства Я. Сушинського. Школярі ознайомилися зі Старим містом (замком Любарта, синагогою, караїмською кенасою, руїнами костела св. Степана), відвідали приміщення державних установ, тощо [11, арк. 1].

У 1935 р. товариства організували поїздки на свято виноградозбирання до Заліщиків Тернопільського воєводства за маршрутом Луцьк – Дубно – Броди – Підгірці – Золочів – Тернопіль – Микулинці – Теревовля – Копичинці – Чортків – Гірне – Залішки з відвідуванням костелу, інших пам'яток архітектури [8, арк. 38].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, товариства проводили екскурсії в основному серед молоді з відвідуванням старожитностей польської й української архітектури. Особливістю екскурсій було те, що вони визначалися обширною географією, тобто охоплювали територію кількох воєводств.

Підсумовуючи доробок польських товариств – Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук, – можна стверджувати, що вони зробили помітний внесок у дослідження й популяризацію історії та пам'яток краю. Звичайно, вивчення історії та пам'яток Волині проводилось ними у пропольському дусі. Проте така діяльність усе ж слугувала розширенню наукових відомостей про регіон, а також збереженню частини його культурних реліквій, які й дотепер складають безцінне надбання українського народу.

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 2, спр. 96.
2. Там само, спр. 127.
3. Там само, спр. 1032.
4. Там само, спр. 1033.
5. Там само, спр. 1037.
6. Там само, спр. 1842.
7. Там само, оп. 9, спр. 2025.
8. Там само, ф. 158, оп. 1, спр. 705.
9. Державний архів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 30.
10. Там само, спр. 45.
11. Там само, спр. 70.
12. Там само, спр. 75.
13. Дублянський А. Волинське товариство приятелів науки / А. Дублянський // Українська нива. – 1936. – 13 верес.
14. Потапчук Л. Волинські друзі науки / Л. Потапчук // Волинь. – 1995. – 28 лют.
15. П'ясецький В. Е. Видавнича діяльність Волинського відділення Польського краєзнавчого товариства в 1927–1939 роках / В. Е. П'ясецький // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи : тези доповідей та повідомлень II регіональної «Велика Волинь» і VI обласної історико-краєзнавчої конференції, 8–10 жовтня 1992 року. – Луцьк : [б. в.], 1992. – С. 10–12.
16. Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), zesp. 3, sygn. 117.
17. Ibid. – zesp. 14, sygn. 274.
18. Ibid. – sygn. 7005.
19. Ibid. – sygn. 7006.
20. Kowalczyk I. Powołanie i działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z perspektywy siedemdziesięciu lat / I. Kowalczyk // Ochrona zabytków. – 1978. – № 2. – S. 99–103.

21. Nieć U. Naukowy ruch na / U. Nieć // Ziemia Wołyńska. – 1938. – № 1. – S. 168.
22. Sulimirski T. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Małopolsce Wchodniej i na Wołyniu / T. Sulimirski // Sprawozdanie z czynności i posiedzeń PAU. – 1937. – № 8. – S. 226–227.

Кинд-Войтюк Н. Исследование истории и памятников Волинского воеводства научными обществами Второй Речи Посполитой в 1921-1939 гг. Освещается деятельность Волинского общества краеведения и охраны памятников старины и Волинского общества друзей наук по выявлению, изучению и сохранению историко-культурных памятников Волини в межвоенный период. На основе архивных материалов охарактеризованы направления исследований обществ: научная поддержка исследователей, сбор материалов для польских музеев, издательская деятельность, проведения научных конференций, инвентаризация архивных материалов; популяризация на Волини историко-краеведческих исследований. Особое внимание автора обращено на организацию туристической деятельности, проведение краеведческих экскурсий.

Ключевые слова: научные общества, исторический памятник, археология, историко-краеведческие исследования, издательская деятельность.

Kind-Voitiuk N. The Scientific-Social Associations of the Poland in Research of the History and Monuments of Volyn Region. In the article the activity of Volyn Regional Studies associations and Volyn association of the friends of the science is depicting for display, investigation, reservation of historical and cultural monuments of Volyn region in the period between the wars. On the basis of archival materials are characterized by areas of research communities: scientific support to researchers, the collection of materials for the Polish museums, publishing, scientific konferentsiy inventory of archival materialov. Particular attention is paid to the organization of tourism activities, conducting local history tours, training guides.

Key words: scientific associations, historical monument, archaeology, historical and regional research, publishing work.

УДК 947.084(477)

Ігор Власюк –
доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

Організація кооперативних машинно-тракторних товариств у Волинській окрузі в другій половині 20-х років ХХ ст.

Досліджуються проблеми організації кооперативних машинно-тракторних товариств на території радянської Волині у другій половині 1920-х років, відповідні заходи органів державної влади.

Ключові слова: машинно-тракторні товариства, Волинь, нова економічна політика, селянство, радянська влада.

Постановка наукової проблеми та її значення. Селянська кооперація була і залишається важливою формою розвитку аграрних відносин в Україні. Проблеми розвитку різних видів сільськогосподарської кооперації, у т. ч. організації та діяльності машинно-тракторних товариств (далі – МТТ) в роки нової економічної політики 1920-х рр., є актуальною темою для дослідження та осмислення відповідного історичного досвіду.

Аналіз останніх публікацій із цієї проблеми. Проблема організації МТТ на території радянської Волині у другій половині 1920-х рр. залишається недостатньо вивченою, висвітленою переважно у загальному контексті розвитку сільського господарства України або Волині. Частково організація МТТ у регіоні знайшла відображення, зокрема, у статті Л. Ільчука [1], збірнику документів та матеріалів «Соціалістическое строительство на Житомирщине. 1921–1941» [2], а також в окремих інших виданнях.

© Власюк І., 2014